

Olha Skorochod

(Akademia Kijowsko- Mohylańska w Kijowie)

Перша спроба: прихід до влади більшовиків у Києві крізь призму сприйняття населення (січень – лютий 1918 року)

Прихід більшовиків у Київ у 1918 році, порівняно з усіма іншими соціально-політичними катаклізмами, які пережило місто під час революції, отримав чи не найбільше штампів „кривавості”, „безладності”. Дана студія є спробою дослідити ставлення населення Києва до приходу більшовиків, варіативності його сприйняття та чинників, які на це впливали. Виконання такого завдання стає можливим при аналізові его-документів, матеріалів періодичних видань, а також джерел офіційного характеру. До проблеми сприйняття населенням Києва революції та, зокрема, змін влади раніше звертались у студіях, присвячених загальному контексту революції чи її окремим аспектам, проте окремо дана тема в історіографії не була розроблена. Певною мірою вона була порушена у роботах Галини Басари-Таліщак та Віталія Скальського¹. Проте ці дослідження не присвячені окремо Києву та ставленню його мешканців до змін влади.

Ключовими пунктами понятійно-категоріального апарату є визначення „населення” та „сприйняття”. Отже, під означенням „сприйняття” ми вбачаємо безпосередню реакцію на зміну влади як на політичну та соціальну подію; активну діяльність чи бездіяльність населення, викликану діями владних органів; побутову і демонстративну поведінку, пов'язану зі зміною влади та ступенем її легітимності в очах населення. Необхідно також уточнити кого ми маємо на увазі під „населенням”. У даному разі це, насамперед, мешканці Києва. По-друге, ті категорії населення, які не були обивателями міста, але постійно чи тимчасово проживали у Києві в період революції: військові, приїжджі люди.

Вступу армії Михайла Муравйова до Києва передували більше десяти днів, протягом яких здійснювався обстріл міста більшо-

¹ Г. Басара, *Українське провінційне місто як політичне і соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.)*, Київ 2003, с. 20; В. Скальський, *Універсали Центральної Ради як екстремуми революції: погляд С.О. Єфремова*, [в:] *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.*, Київ 2007, сс. 90–93.

вицькою артилерією. З початку світової війни Київ уперше було взято в облогу. Це стало шоком для міста. Крім того, перед зміною влади у різних районах Києва виникло повстання робітників проти Центральної Ради та виступ частини київського гарнізону. Хоча у цих акціях, інспірованих більшовиками, брала участь доволі невелика кількість пролетарів і солдатів, а велика частина тих, хто підтримав повстання, не проявила твердості, вулична боротьба доповнювала загальну атмосферу нестабільності. Спогади про кінець січня 1918 року в Києві, порівняно з описами інших періодів революції, найбільше наповнені емоційністю, даючи апокаліптичну картину обстрілів, жертв серед мирного населення і засоби, до яких вдавалися обивателі з метою порятунку. А. Гольденвейзер у своїх мемуарах писав:

Легко представить себе состояние киевлян в эти дни. Пережив затем ещё десяток переворотов, эвакуации, погромов и т. п., киевские жители до сих пор с особым ужасом вспоминают об этих одиннадцати днях бомбардировки. Почти всё время население провело в подвалах, в холоде и темноте. Магазины и базары, само собой разумеется были закрыты; поэтому приходилось питаться случайными остатками и запасами, которых тогда никто ещё не считал нужным иметь².

Після таких випробувань вступ у місто більшовиків здався порятунком, адже він означав припинення бомбардувань. Тим більше, їхній прихід стався несподівано, оскільки офіційні повідомлення запевняли у надійності оборони міста³. Тому ті, хто мали причини переховуватися від нового режиму, не одразу могли зробити це якісно. Натомість для решти київського соціуму такий неочікуваний розклад подій став доброю звісткою про настання спокійного часу для міста.

Аристократи та офіцери, які перебували на той час у Києві, відкрито свої позиції не висловлювали, проте зміну розташування сил в місті сприймали краще, ніж лад, який існував за Української Народної Республіки⁴. Їхні настрої доцільно назвати вимушеною

² А. Гольденвейзер, *Из киевских воспоминаний*, [в:] *Революция на Украине по мемуарам белых*, Київ 1990, с. 24.

³ М. Галаган, *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.): документально-художнє видання*, Київ 2005, с. 336.

⁴ А. Гольденвейзер, назв. праця, с. 24; Н. Лейхтенбергский, *Воспоминания об „Украине“. 1917–1918*, Берлин 1921, с. 18; П. Стефанович, *Первые жертвы большевистского массового террора. 1918 год на Украине*, Москва 2001, с. 23; К. Василенко, *Листа до Н. Трембіцької*, [в:] *Того ж, Статті, спогади, листування*, Київ 2002, с. 84.

підтримкою більшовиків. Не поділяючи більшовицької ідеології, київська російська еліта та звичайні мешканці зважали на соціальну ситуацію у місті, з огляду на що проявлялися перші рефлексії на вступ більшовиків. Позитивне, а часом радісне ставлення до переходу влади до більшовиків було зумовлене незадоволенням політикою Генерального Секретаріату та Центральної Ради.

Виділити чітко категорії населення, які не пов'язували з новою владою особливих очікувань, важко. Головним чином, це пов'язано з тим, що у межах однієї соціальної чи національної верстви могли панувати різні настрої. Підтримку або байдужий нейтралітет давали більшовикам нижчі верстви та російські елементи, у тому числі, аристократія. Серед українських діячів існувала група (зокрема ліве крило УРСДРП), яка вважала більшовиків продуктивною силою. Микола Галаган згадував про свою розмову з прихильником такої думки – Євгеном Нероновичем, за словами якого:

Жахлива річ соціальна революція. А все-таки большевики й червона армія несуть соціальне визволення трудящому народові. Мусимо до них приєднатися... Дивіться, розхристані, голодні, напівбосі й люті як звірі. Але це ж революційна армія; це ж пролетарі й селяни, що роблять соціальну революція та топлять у крові неволю й соціальну неправду⁵.

З іншого боку, більшість українських лідерів у перші дні прагнули сховатися у надійному місці, переймаючись власною безпекою.

Загальним чинником, який визначав реакцію городян на вступ до міста армії Муравйова та більшовицького уряду, був рівень поінформованості про наміри і дії нової влади. Російські офіцери і кілька українських полків у даній ситуації обрали нейтралітет. Напередодні відступу з Києва Центральна Рада практично не користувалася підтримкою населення міста: ані серед більшості робітників і нижчих верств, де більшовицькі впливи у різних формах стали відчутними, ані у середовищі російських обивателів середнього достатку і заможних громадян, які сприйняли Центральну Раду тільки як меншу з двох бід, порівняно з більшовиками, ані в освітніх і наукових колах, ані у військовому середовищі. Тому більшість військових, у в тому числі й офіцерів, так само як і звичайних обивателів, під час робітничого повстання, зорганізованого більшовиками, та безпосередньо військових дій з армією Муравйова, залишалися нейтральними.

За повідомленнями, які суперечили одне одному, єдиним надійним джерелом інформації залишався власний досвід та спосте-

⁵ М. Галаган, назв. праця, с. 337.

режливість. Однією з таких нагод була розправа більшовицьких солдатів з митрополитом Володимиром 25 січня. У Києво-Печерській Лаврі, шукаючи захисту, зібралися обивателі, які стали свідками обшуків і грабунків монастиря, та бачили як митрополита вели під конвоєм солдати. Побачені сцени залишили важке враження і очікування від можливої діяльності більшовиків у разі прориву ними оборони міста⁶. Серед маси городян відчувався брак інформації щодо перебігу подій. Наприклад, В. Авраменко у своїх спогадах, згадуючи про епізод штурму Києва і пізніше навіть отримавши доступ до багатьох праць, присвячених подіям 1918 року, з висоти часу не зміг визначити від чиєї саме армії йому довелося рятуватись:

Не знаю докладно, хто тоді наступав, думаю, що Муравйов⁷.

Таким чином, реакція на прихід до влади у Києві більшовиків корелювалася від рівня поінформованості. Проте більшість населення різних соціальних верств прихильно або нейтрально поставились до нової влади, у якій, на відміну від жовтня 1917 року, вбачали альтернативу українській владі.

На початку 1918 року більшовицька влада у Києві не мала єдності – одночасно діяли Революційний комітет і військовий штаб Муравйова, між якими не було порозуміння у методах здійснення більшовицької програми і розподілу повноважень цивільної та військової влад, що викликало конфлікти. Протистояння було також викликане особистим непорозумінням між Михайлом Муравйовим та головою більшовицького уряду Юрієм Коцюбинським, який формально був призначений головнокомандувачем військ прорадянської УНР. Відповідно різною була реакція киян на їхню діяльність. Проте, у масовій свідомості конкуруючі владні органи становили єдине владне тіло. Спершу ми розглянемо ставлення до військової сторони більшовицьких сил.

Позиція Муравйова з приводу управління у Києві стала зрозумілою вже першого дня вступу його армії у місто. Наслідки більшовицької агітації солдатів відчули аристократичні райони Києва (Липки і Печерськ): Муравйов почав справжню розправу з офіцерством і недавніми дворянами. Описи таких каральних акцій є не менш страшними, ніж враження від бомбардувань. Агресія військових більшовиків була спрямована на ці категорії населення через

⁶ А. Анисимов, *Геростратов замысел*, Київ 2004, с. 28.

⁷ В. Авраменко, *На хвилях революційних років (із спогадів)*, [в:] *Альманах Українського Народного Союзу*, Нью-Йорк 1978, с. 54.

недостатню обізнаність: солдати, які прийшли з Росії, мислили категоріями петроградських подій, де основним ворогом більшовизму були проголошені „буржуї“, а національний чинник не давався в знаки так гостро, як на окраїнах колишньої Російської імперії. Тому рядові солдати-вихідці з далеких регіонів вважали, що під час боїв за Київ опір їм чинили заможні й аристократичні кияни, тоді як українці належали, переважно, до середняків⁸. Протягом кількох тижнів від самочинного суду Муравйова загинуло близько 5 тисяч чоловік. Причому, доволі часто помилково розстрілювали випадкових людей – студентів (їхні посвідчення, як і офіцерські, були червоного кольору), курсантів та осіб, які, опинилися в центральних районах і викликали підозру солдатських патрулів. Подальша реакція і ставлення мешканців елітних районів до більшовицької стихії була відповідною. Крім того, Муравйов наклав на багаті верстви велику контрибуцію (яку, щоправда, мало хто виплатив)⁹.

В інших районах міста справа стояла інакше. Діячі та прихильники українського руху спершу змушені були дотримуватися конспірації. Дмитро Дорошенко згадує про атмосферу і свої дії у перший день більшовицького Києва:

На нашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь – купка мешканців нашого двору зібралась біля хвіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт інших сусідніх будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, – щоб не звертати нічийої уваги своїм буржуазним виглядом¹⁰.

Тактику вичікування обрали не лише українці, а і верстви середнього достатку загалом. Коли стало зрозуміло, що не українці є головною мішенню для помсти з боку солдатів, багато могли повернутись до виконання своїх службових обов'язків. Хоча більшовицьким каральним загонам спочатку не було відомо про перебування у місті багатьох пов'язаних з українським рухом осіб і тим більше діячів Центральної Ради. Іншою небезпекою для українців були місцеві більшовики, які володіли ситуацією, а відтак могли знати де мешкають прихильники українських партій¹¹. У таких випадках українські діячі змушені були рятуватись втечею.

У перші дні городяни оговтувались від тривалої блокади, „придивлялись“ до небачених досі військ, про які ходили різні чутки,

⁸ Д. Дорошенко, назв. праця, с. 220.

⁹ Н. Лейхтенбергский, назв. праця, с. 23.

¹⁰ Д. Дорошенко, назв. праця, с. 218.

¹¹ М. Галаган, назв. праця, с. 337.

але надалі, з розгулом грабіжництва, обивателі вибрали тактику тихого споглядання. Навчені попереднім досвідом і пам'ятаючи про чутки, якими були вкутані війська Муравйова, в перші дні велика частина городян віддавала перевагу попередньо розвідати ситуацію, ніж одразу висловлювати відкрито свою позицію¹². На периферійних районах перший день після тривалого обстрілу видався спокійним, а тому для багатьох приніс здивування через брак помітних подій.

Надалі великих масштабів набули грабунки і напади. В основному такі експедиції, як і каральні акції проти „буржуїв“, проводили групи солдатів-більшовиків, причому солдатів частин, підпорядкованих безпосередньо Муравйову (безчинства серед солдатів іншого більшовицького воєначальника, Примакова, швидко вдалося придушити після публічного розстрілу одного солдата-мародера)¹³. Було навіть зроблено спробу пограбувати Софіївський собор. З метою збереження свого життя та майна від посягань, жителями центральних районів було вжито деяких заходів. По-перше, це майже андеграундний спосіб життя, тобто намагання приховати наявність мешканців у будинках і квартирах. Тому більшість київських будинків нагадували покинуті чи забарикадовані житла, де увечері не горіло світло і не було помітно проявів життя людей. З іншого боку, городяни вдавалися до конкретних дій: у кожному дворі чоловіки по черзі несли нічну варту, організовану домовими комітетами (в багатьох випадках такі загони створювались ще під час обстрілу, який передував приходу більшовиків), часто їм на допомогу приходили організації молоді¹⁴. Охоронний загін з одинадцяти монахів існував і в Києво-Печерській Лаврі¹⁵. Київська Дума, яка продовжувала свою роботу конспіративно, висловлювала протест до Ради робітничих депутатів з вимогою припинити злочини Муравйова. Саме під контролем Думи відбувалася активізація домових комітетів і видача їм зброї¹⁶.

Красномовною є діяльність домових комітетів в останні дні перебування більшовиків у Києві. Перед їхнім відступом містом прокотилася нова хвиля спроб пограбувань. Міська Дума 28 лютого провела відкрите засідання. Депутатів до цього спонукала пробле-

¹² С. Сумський, *Одиннадцять переворотів*, [в:] *Революція на Україні по мемуарам белых*, Київ 1990, с. 101.

¹³ А. Анисимов, назв. праця, с. 17.

¹⁴ „Киевская мысль” 1918, № 16.

¹⁵ А. Анисимов, назв. праця, с. 26.

¹⁶ Державний архів міста Києва (далі – ДАК), Ф. 163, Спр. 100, Оп. 8.-Ар. 5 зв.

ма можливого роззброєння домових комітетів (відповідне рішення було прийняте більшовицькими органами влади), проти чого категорично виступало населення, оскільки це могло б призвести до організованих нападів та обшуків з боку більшовицьких патрулів і солдатських груп¹⁷. У журналі засідань зафіксовані випадки пограбувань, які були придушені збройною охороною¹⁸. Тобто нападам з боку городян чинився безпосередній опір. Характерно, що не дивлячись на те, що засідання було закритим, на хорах думської зали було багато публіки, напевно через цікавість і бажання ознайомитися із ситуацією¹⁹.

Загалом протягом свого першого і короткого перебування у Києві більшовики не встигли залякати основну частину киян²⁰, тим більше, що відомості про події на Липках доходили до решти міста повільно, або стали відомі вже після відходу більшовиків з міста.

На відміну від армії, діяльність більшовицького уряду була спрямовано в інше русло. Власне, конфлікт між ним і Муравйовим підігрівався діями останнього, тоді як завданням цивільної влади було втримати підтримку серед широких верств суспільства. Акцією, яка мала покласти початок порозумінню з населенням була церемонія похорону загиблих у боях²¹.

Конкретні кроки уряду знаходили відгук серед громадян. Навісадне становище міста, спроба націоналізації банків і підприємств активних протестів не викликали. Навпаки, у ході ліквідації валюти, випущеної Центральною Радою, на заклик здавати гроші в обмін на квитанції, які згодом мали би бути погашені, київські робітники дисципліновано здавали свої заощадження, вистоюючи довжелезну чергу (українські гроші, переважно, були у бідної частини населення, оскільки заробітна плата на заводах виплачувалась валютою УНР)²². Експерименти з продажу продуктових товарів за високими цінами, внаслідок чого почалася продовольча криза, обурення у бідних верств також не викликали²³.

У київському революційному комітеті та у Народному секретаріаті військових справ були черги на прийом до комісара Ю. Коцю-

¹⁷ „Новарада” 1918, № 23.

¹⁸ ДАК, Ф. 163, Спр. 100, Оп. 8.-Ар. I бзв.

¹⁹ „Нова рада” 1918, № 23.

²⁰ Д. Дорошенко, назв. праця, с. 229.

²¹ Державний архів Київської області, Ф. Р-4823. – Оп. 1. – Сп. 16.

²² С. Єфремов, *Під Обухом*, „Вітчизна” 1995, вип. 5/6, с. 15.

²³ Там же.

бинського. Більшість прохачів походили з нижчих верств (робітники, прислуга, перекупки і т.д.)²⁴. Найбільш радикально налаштовані використали ситуацію з метою помсти своїм господарям, які в їхньому розумінні уособлювали найкращі риси „буржуїв”. Багатьох розстріляли під виглядом Симона Петлюри, на якого більшовицькій міліції вказували „доброчесні” громадяни.

Досить було швейцарові, двірникові або куховарці сказати більшовицькому патрулеві, що в такій-то квартирі живе Петлюра або якийсь український буржуй, як його розстрілювали²⁵.

Це обумовило те, що звільнення прислуги і переїзд на окраїну були найпершими заходами безпеки з боку заможного населення²⁶.

Більшовицький уряд відзначився і у культурній сфері. Коли свою роботу відновив оперний театр, на фабриках і заводах роздавали безкоштовні квитки. Пролетарі вперше потрапляли до опери, причому на виставі були присутніми виключно представники нижчих верств²⁷.

Певні кроки нової влади стимулювали до активних дій і безпосереднього прояву опору. Таким поштовхом став організований колапс інформаційного простору. До окраїн майже не доходили вісті про події в місті загалом і в центрі зокрема, новин про становище поза межею Києва також ніде було взяти, тому що селян, які звично заповнювали міські базари було небагато, а більшість періодичних видань не виходили.

З небільшовицьких газет в цей час у Києві виходили, та й то нерегулярно, обмежені в кількості сторінок і накладі, тільки „Нова рада” та „Последние новости” (більшовичка Євгенія Бош згадувала, що також не закрили соціалістичні газети німецькою мовою „Neue Zeit” і „Volks Zeitung”, але, зважаючи на мову цих видань, вони не були націлені на широку аудиторію)²⁸. Проте ця преса важко потрапляла до читачів. Щодо „Нової ради”, то її роботу вдалося забезпечити шляхом постійної протидії більшовицькій міліції, яка отримала наказ розпустити видання після публікації відкритого листа Сергія Єфремова до Юрія Коцюбинського. Контору газети захищали на барикадах²⁹. Власне ця оборона стала для багатьох взірцем активного опору більшовицькій владі.

²⁴ Д. Дорошенко, назв. праця, с. 225.

²⁵ Є. Чикаленко, назв. праця, с. 387.

²⁶ П. Скоропадський, назв. праця, с. 120.

²⁷ Г. Григор'єв, *У старому Києві. Спогади*, Київ 1961, с. 306.

²⁸ Е. Бош, *Год борьбы*, Київ 1990, с. 212.

²⁹ Є. Чикаленко, назв. праця, с. 387.

Таким чином, у випадках безпосередньої загрози та порушенні принципу забезпечення інформації і свободи слова, влада наштовхнулася на опір. Він не був повсюдний (так, наприклад невідомі інші випадки захисту редакцій, окрім „Нової ради”), проте, як для короткого строку перебування більшовиків у Києві, вже почав організовуватись.

За три тижні перебування більшовиків у Києві вперше безпосередньо проявилися випадки збройного протистояння владі у разі виникнення небезпеки з її боку для життя та майна обивателів, незалежно від того, з боку якої адміністрації, цивільної чи військової, походила така політика.

Отже, вступ більшовицьких військ у місто на початку 1918 року сприйняли, переважно, позитивно. Така позиція була вимушеною підтримкою, оскільки у більшовизмі вбачали альтернативу Центральній Раді, яка не мала великої підтримки у Києві. У процесі соціальних експериментів більшовицького уряду і операцій штабу Муравйова настрої киян змінилися. Середні верстви жили в стані внутрішньої опозиції. Якщо безпосередня небезпека їм не загрожувала, вони продовжували виконувати свої службові обов'язки. У разі виникнення небезпеки, обивателі середніх верств вживали рішучих заходів проти діяльності більшовицької влади задля власної безпеки. Біднота реалізувала свої приховані бажання помсти заможному населенню.

На революційну активність громадян і безпосереднє вираження своєї позиції впливали: втома і моральне виснаження від постійної нестабільності; ступінь можливої небезпеки майну та життю населення (в такому разі чинився опір владі, нерідко з використанням зброї).

У революційній активності важливе місце посідала стихійність дії. До життя її породила різномірна агітація і власне постійна боротьба. У результаті виникали явища національного більшовизму, переходу на бік ворога під час боїв тощо.